

הסברו המיוחד של ספר "הכוזרי" לעשר המכות

הקדמה

ספר "הכוזרי", בתארו את עשר המכות (במאמר ראשון סימן פג), פירט את מקומן של המכות, והוא בא ללמדנו הבנה מיוחדת בענין עשר המכות. אך כידוע, נכתב הספר בשפה הערבית, ולא בשפה העברית, ועל כן עלינו להיעזר בתרגום, ויש הבדל בין התרגומים השונים. נתבונן מה בדיוק כוונתו, לפי כל אחד מהתרגומים.

א. תרגום אבן תבון

ר' יהודה אבן תבון¹ תירגם כך: "ולא יכול [פרעה]... למנוע עצמו מעשר מכות אשר חלו במצרים במימיהם, ובארצם, ובאזורים, ובצמחיהם, ובבהמתם, ובגופם, ובנפשיותם, שמת מהם ברגע אחד, בחצות לילה, כל בכור בבתיהם, ואין בית אשר אין שם מת".

לפי תרגום זה "הכוזרי" הדגיש את שלטונו הבלתי מוגבל של הקב"ה, שמקיף את כל מרכיבי הטבע על כל דרגותיהם, מהדומם למרכיביו השונים - מים, אדמה ואויר, דרך הצומח והחי, ועד האדם בגופו ובנפשו. וכן כתב ה"אוצר נחמד" שם: "הרי שהיו המכות בכל חלקי הנבראים שבעולם, למען ידע כי לדי הארץ ומלואה, והוא המשגיח בכל חלק ובכל פרט מקטן ועד גדול שבנבראים"².

ב. תרגום אבן שמואל

בתרגום יהודה אבן שמואל³ נאמר: "ופרעה לא יכול... להגן על עצמו מעשר המכות אשר באו על אנשי מצרים - לראשונה במימיהם, ואחרי כן באדמתם, ואחרי כן באזורים ובצמחיהם ובבהמתם, ואחרי כן בגופם, ולבסוף בנפשיותם, במות להם ברגע אחד, בחצות לילה, היקר בכל משפחה והחביב ביותר - כל בכור - ו'אין בית אשר אין שם מת' (שמות יב, ל), חוץ מבתי בני ישראל".

¹ דפוס גאלדמאן, ווארשא תר"מ.

² ועיין גם בספר "הכוזרי המפורש" (הרב מרדכי גניזי, הוצאת אברהם ציוני, תל אביב, תשכ"ט) שכתב: "ואחר כך באו על מצרים עשר מכות שבהן הוכו כל מערכות הטבע: המים, הארץ, האויר, הצמחיה, הבהמות, והאדם בגופו ובנפשו".

³ הוצאת דביר, תל אביב תשל"ג.

לפי תרגום זה "הכוזרי" הדגיש לא רק את שלטונו הבלתי מוגבל של הקב"ה, שמקיף את כל מרכיבי הטבע על כל דרגותיהם, אלא הוסיף גם **שסדר המכות היה בהדרגה**: תחילה בדומם, לפי סדר מרכיביו השונים - מים, אדמה ואויר, אחר כך בצומח, אחר כך בחי, ובסוף באדם - בגופם ובנפשם. אכן הדרגה נפלאה! אבל יש לשאול שכאשר משווים את הדברים לנאמר בתורה רואים שהמכות לא היו בסדר זה:

1. אמנם נכון ששתי המכות הראשונות, דם וצפרדע, היו במים, אחר כך כנים וערוב היו באדמה, אחר כך דבר ושחין היו באויר, אחר כך ברד וארבה היו בצומח, ובסוף היו המכות בגופם - במכת חושך, ובנפשותם במכת בכורות. אבל קשה, שהרי האדם נפגע כבר במכות הראשונות, כפי שכתוב לגבי מכת דם: "ולא יכלו מצרים לשתות מים מן היאור" (ז, כא)!

וכן במכת הצפרדע נאמר: "ובכה, ובעמך, ובכל עבדיך יעלו הצפרדעים" (ז, כט)! אף אם נאמר שבשתי המכות הראשונות לא היתה פגיעה ישירה באדם, אלא רק חוסר נוחות מאי שתיית מים ומהפרעות הצפרדעים, מכל מקום במכת כנים מפורש: "ותהי הפגם באדם ובהמה" (ח, יג)! וכן במכת השחין מפורש: "ויהי שחין אבעבעת פרח באדם ובהמה" (ט, יז)! וכן מפורש במכת הברד: "ויך הברד בכל ארץ מצרים את כל אשר בשדה, מאדם ועד בהמה" (ט, כה)! וכיצד כתב "הכוזרי": "לראשונה במימיהם, ואחרי כן באדמתם, ואחרי כן באוירם ובצמחיהם ובבהמתם, ואחרי כן בגופם"?

2. אם נסביר שכוונתו לומר שהבהמות נפגעו רק אחרי שהצמחים נפגעו, לא מובן על איזו מכה אומר "הכוזרי" שהיא פגעה בבהמתם אחרי הפגיעה בצומח, שהרי הכנים והשחין והדבר פגעו בבהמה עוד לפני שנפגע הצומח! וגם במכת הברד, שנפגעו הצמחים, נפגעו גם הבהמות, ורק אחר כך, במכת הארבה נפגעו רק הצמחים!

אמנם על כך ניתן לומר שאכן לא כתוב כאן "בצמחיהם, ואחרי כן בבהמתם", ובין הצומח והבהמות אין הדרגה. אך לפי זה קשה מדוע בין כל הגורמים, אף בין הגורמים השונים של הדומם - מים, אדמה, אויר - יש הדרגה, ואילו בין הצומח והבהמה אין הדרגה? והרי ההבדל שבין הצומח והבהמה הוא מהותי יותר מההבדל שבין המים והאויר, כפי שכתב "הכוזרי" עצמו קודם לכן (א, לא-לט)!

עוד יש לשאול שלפי תרגום זה בשש המכות הראשונות ציין "הכוזרי" את המקום שבו התחילה המכה, ולא דווקא את המקום שבו פגעה המכה, שכן מפורש בתורה, כאמור, שמכות הכנים והשחין פגעו באדם ובהמה, ושהדבר פגע בבהמה, ואף על פי כן ציין "הכוזרי" ביחס אליהם רק את האדמה והאויר, ואילו

בארבע המכות האחרונות ציין "הכוזרי" את המקום שבו **פגעה** המכה - הצמחים והאדם.

כאמור, בתרגום ר' יהודה אבן תבון הנזכר לעיל, לא מופיעות כלל המלים "אחרי כן", ולפיו "הכוזרי" לא התייחס כלל ל**סדר** המכות, אלא רק לכך שהמכות פגעו בכל מערכות הטבע, כפי שהתבאר, וממילא לא קשות עליו כל השאלות שנשאלו על תרגומו של אבן שמואל.

ג. תרגום הרב קאפח

הרב קאפח⁴ תירגם בדרך ממוצעת בין שני התרגומים הקודמים וזו לשונו: "ולא יכל [פרעה]... להגן על עצמו מן המכות העשר שנחתו באנשי מצרים, במימיהם, ואחר כך בארצם, ואחר כך באוירם ובצמחיהם ובמקניהם ובגופותיהם, ואף בנפשותיהם, שמתו כהרף עין בחצות הלילה מבחר מי שהיה במשכנותם וחביביהם, כל בן בכור, ואין בית שאין בו מת, מלבד בתי בני ישראל".

לכאורה השאלות שנשאלו על תרגומו של אבן שמואל נשאלות גם על תרגומו של הרב קאפח, שכן גם הרב קאפח תירגם "ואחר כך בארצם, ואחר כך באוירם", אבל בתרגום הרב קאפח לא מופיע הביטוי "אחר כך" ביחס לגופם, ולפי זה ניתן ליישב את שלוש השאלות: אכן ההדרגה אינה מלאה, והיא מתייחסת רק למקום שממנו **התחילו** המכות, ולא למקום שבו **פגעו** המכות: המכות הראשונות - דם וצפרדע - **התחילו** מהמים. אחר כך **התחילו** המכות - כניס וערוב - מהאדמה, ואחר כך **התחילו** המכות - דבר, שחין, ברד, ארבה וחשך - מהאוויר. **ואותן מכות עצמן פגעו** בצמחים, בהמות ובאדם. אך לא בסדר זה, שקודם נפגעו הצמחים, אחר כך הבהמות ובסוף האדם, אלא תחילה נפגע האדם (דם, צפרדע), אחר כך נפגעו האדם והבהמה (כניס וערוב), אחר כך נפגעה הבהמה לבדה (דבר), אחר כך שוב נפגעו האדם והבהמה (שחין), אחר כך נפגעו האדם והבהמה והצמחים (ברד), אחר כך נפגעו הצמחים לבדם (ארבה), ואחר כך האדם לבדו (חושך ומכת בכורות).

יש להדגיש שלפי זה עולה ש"הכוזרי" בדברו על המכות שבאוויר, לא התכוון רק למכות הדבר והשחין, כפי שהוסבר קודם, אלא גם למכות הברד, הארבה והחושך, שגם כן התחילו מהאוויר!

⁴ הוצאת מכון משנת הרמב"ם, קרית אונו תשנ"ז.

חיזוק להסבר זה, שגם מכות הברד, הארבה והחושך מתייחסות לאויר, ניתן להביא מדברי חז"ל במדרשים⁵: "המכות האלו שלש על ידי אהרן, ושלוש על ידי משה, ושלוש על ידי הקב"ה, ואחת על ידי כולן: דם, צפרדע, כנים שהיו בארץ - על ידי אהרן. **ברד, ארבה, חשך שהן באויר** - על ידי משה, שכך שלט משה בשמים ובארץ. ערוב, דבר, מכת בכורות - על ידי הקב"ה, ושחין על ידי כולם"⁶. כעין זה כתב גם הספורנו (בפירושו לשמות ח, יב): "תשע המכות שהיו לאותות היו דצ"ך עד"ש בא"ח בלבד, כי מכת בכורות לא היתה לאות ולא למופת, אבל היתה לעונש, כמבואר למעלה. והנה דצ"ך היו אותות בשני היסודות הכבדים (מים ועפר), ועד"ש היו אותות בבעלי חיים, ובא"ח היו אותות באויר". וכן כתבו ראשונים נוספים⁷.

אך לכאורה קשה שלפי חז"ל והספורנו דווקא מכות ברד, ארבה וחושך הן שהיו באויר, ולא דבר ושחין! אמנם בדעת "הכוזרי" נראה לומר כפי שהוסבר לעיל, שגם דבר ושחין נחשבות מכות שבאויר, מפני שהן התחילו באויר, וכן כתב הראב"ע (בפירושו הארוך לשמות ט, א) שהובא במאמר הקודם (פ"ב), בשם ר' יהודה הלוי - הרי הוא מחבר ספר "הכוזרי" (!) - שמכות הדבר והשחין היו באויר! וכן כתב החזקוני המובא שם (פ"א): "דבר על ידי אויר רע בא, היינו רוח, שחין מפיה כבשן האש בא". וכן כתב הריטב"א בביאורו להגדה של פסח: "דבר ושחין באמצעות האויר"⁸.

אמנם לפי הסבר זה, שאותן מכות עצמן שזכרו בתחילה, שהתחילו במים, באדמה ובאויר, הן שפגעו בצמחים ובבהמות ובאדם, קשה שמכת בכורות לא התחילה באויר!

⁵ תנחומא וארא יד וכעין זה בשמות רבה יב, ד.

⁶ עיין בספר "גבורות ד"י" למהר"ל פרק ל"ד שהרחיב בביאור דברי חז"ל אלו, ועיין עוד בפרקים נ"ו, נ"ז שם.

⁷ עיין בפירוש המיוחס לרשב"ם על הגדה של פסח בביאורו ל"רבי יהודה היה נותן בהם סימנים: דצ"ך עד"ש באח"ב" בפירושו הראשון, וב"ארחות חיים" שם בפירושו הראשון, ובאבודרהם שם בפירושו הראשון (הגדה של פסח עם פירושי הראשונים "תורת חיים" הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים, אדר תשנ"ח עמודים קכ-קכא), ובריטב"א בפירושו הרביעי (שם עמוד קכה).

⁸ הריטב"א בביאורו ל"רבי יהודה היה נותן בהם סימנים: דצ"ך עד"ש באח"ב" בפירושו החמישי (שם).

ד. תרגום הרב שילת

הרב שילת⁹ תירגם בדרך רביעית, וזו לשונו: "ולא יכל [פרעה]... להסתיר עצמו מעשר המכות אשר חלו באנשי מצרים, במימיהם, ואחר כן בארצם, ואחר כן באוירם ובצמחיהם ובחיותיהם ובגופותיהם, ואחר כן בנפשותם, כאשר מת כהרף עין בחצות הלילה החשוב שהיה בבתיהם והחביב להם, כל בן בכור, ואין בית אשר אין שם מת, זולת בתי בני ישראל".

לפי תרגום זה מכת בכורות אינה מתייחסת למכות הקודמות, אלא למכה נוספת, שבאה אחרי תשע המכות, ופגעה בנפשותם¹⁰!

סיכום

א. לפי תרגום אבן תבון, מעשר המכות למדנו על שלטונו הבלתי מוגבל של הקב"ה, שמקיף את כל מרכיבי הטבע על כל דרגותיהם, מהדומם למרכיבי השונים - מים, אדמה ואויר, דרך הצומח והחי, ועד האדם, בגופו ובנפשו, ו"הכוזרי" כלל לא התייחס לסדר המכות.

ב. לפי תרגום אבן שמואל, מעשר המכות למדנו לא רק על שלטונו הבלתי מוגבל של הקב"ה, שמקיף את כל מרכיבי הטבע על כל דרגותיהם, אלא גם שסדר המכות היה בהדרגה: תחילה בדומם, על מרכיבי השונים - מים, אדמה ואויר, אחר כך בצומח, אחר כך בחי, ובסוף באדם - בגופם ובנפשם.

הסבר זה קשה מאד, ולא מובן כיצד הוא מתיישב עם האמור בפסוקים.

ג. לפי תרגום הרב קאפח והרב שילת, מעשר המכות למדנו לא רק על שלטונו הבלתי מוגבל של הקב"ה, שמקיף את כל מרכיבי הטבע על כל דרגותיהם, אלא גם שסדר המכות היה בהדרגה, אבל ההדרגה מתייחסת רק למקום שממנו התחילו המכות: שתי המכות הראשונות התחילו מהמים, שתי המכות שאחריהן התחילו מהאדמה, חמש המכות הבאות התחילו מהאויר, ואותן מכות עצמן פגעו בצמחים ובבהמות ובאדם, אך לאו דווקא בסדר זה, ובסוף באה מכה נוספת - מכת בכורות.

⁹ הוצאת שילת, מעלה אדומים ירושלים, תש"ע.

¹⁰ הרב קאפח הביא את דברי "הכוזרי" בערבית, ושם כתוב: "תם פי נפוסהם", כשם שכתוב שם קודם: "תם פי ארצהם, תם פי הואהם", שתירגם הרב קאפח: "ואחר כך בארצם, ואחר כך באוירם", ולכן צריך לתרגם גם לגבי מכת בכורות: "ואחר כך בנפשותיהם", וכן אמרו לי המתרגמים הרב נסים סבתו, והרב יצחק שילת (עוד לפני שיצא תרגומו) בתשובה לשאלתי על תרגום הרב קאפח.